

ONA TILI TA'LIMIDA O'QUV LUG'ATLARING YARATILISHIGA BO'LGAN TALAB

Durdona Gurbanmurat qizi Allaberdiyeva

durdonallaberdiyeva39@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada milliy tilimizni rivojlantirish yo'lida amalga oshirilayotgan ishlar, bu yo'lda o'quv lug'atlarining ahamiyati qanday darajada ekani, o'quvchilar uchun o'quv lug'atlari zarurligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: o'quv lug'ati, ko'nikma, shakllantirish, tadqiqot, sun'iy intellekt, omonim, paronim, frazeologiya, imlo, darslik, ona tili, milliy til.

KIRISH

Ma'lumki, hozirgi globallashgan davrda dunyoda ko'p tillar o'lik tilga aylanib bormoqda. Butun dunyo xalqlari o'z tillarini o'lik tillar qatorida turishdan asrash uchun har kun yangidan-yangi loyihalar qilishmoqda. Shiddat bilan jadallashayotgan davrda milliy tillari uchun kurashmoqdalar. Bizlar o'z ona tilimiz bo'lmish o'zbek tilini yanada rivojlantirish, nufuzini oshirish uchun bor imkoniyatlarimizni ishlatmoqdamiz. Yurtimizning yuqori ilmiy tajribaga ega olimlari milliy til korpusi, sun'iy intellekt ustida katta ishlar olib borishmoqda. Xususan, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori Baxtiyor Mengliyev sun'iy intellekt haqida: "Axborot asrida rivojlanishga da'vogar har qanday til sun'iy intellekt tiliga aylanishi kerak. Ona tilimizning dunyo miqyosidagi nufuzi faqat tashviqot-targ'ibot bilan oshmaydi. Bu muammolarni hal etish borasida olimlar tomonidan ko'plab ilmiy tadqiqot va amaliy ishlar bajarilishi kerak". [Mengliyev.9]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Milliy til korpusi yaratish bo'yicha amaliy ishlar yo'lga qo'yilmoqda, til bo'yicha dissertatsiya, magistrlik ishlari va tadqiqotlar qilinmoqda, lekin shuncha urinishlarga qaramasdan ona tili ta'limida o'rganilmagan yo'nalishlar uchramoqda. Ona tili ta'limda hali to'liq o'rganilmagan yo'nalishlar bor. Ona tili ta'limida e'tibor berilishi kerak bo'lgan sohalardan biri o'quv lug'atlarini yaratish muammosidir. Birinchi Prezidentimiz tomonidan bu borada quyidagicha fikr yuritilgan: "..... fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari, bank, moliya tizimi kabi o'ta muhim sohalarda ona tilimizning qo'llash doirasini kengaytirish, etimologik va qiyosiy lug'atlar nashr ettirish, zarur atama va iboralar, tushuncha va kategoriyalarni

ishlab chiqish, bir soʻz bilan aytganda oʻzbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish, milliy oʻzlikni, Vatan tuygʻusini anglashdek ezgu maqsadlarga xizmat qilishi shubhasiz”. [Karimov.2021.3:176-b]

Bu sohaning bugunga kelib rivojlanmay qolganligi, bugungi jadallashayotgan davrda yoshlarning bu sohadagi bilimlari sayoz ekanligi, oʻquv lugʻatlariga boʻlgan ehtiyojni oshirmoqda. Lugʻatlar – bu millatning lingvistik kompetensiyasi, xalqning donishmandligi xazinasi, har qanday mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maʼrifiy, iqtisodiy rivojlanishning ramzidir. Lugʻat faqat tilni oʻrganishga emas, balki xalqning madaniyati, turmush tarzi va boshqa jihati xususida ham maʼlumot berish uchun xizmat qiladi. Professor Baxtiyor Mengliyev tomonidan lugʻat oʻquvchini oʻz ustida ishlashga oʻrgatishi, uning doimiy hamrohi boʻlishi, barcha savollarga javob bera oladigan beminnat yordamchi boʻla olishi aytilgan. [Berdiyeva.2021.1:264-b] Oʻquv lugʻatlari oʻquvchining yonida boʻlib u tushunmagan soʻz va topshiriqlarni bajarishda katta yordamchi boʻladi. Oʻquvchilarga darslikdagi soʻzlarni maʼno mantigʻini toʻliq anglash, qanday maʼnolarda qoʻllash, qanday vaziyatlarda ishlatish toʻgʻrisida katta maʼlumot beradi. Oʻquvchilarga beminnat yordamchi boʻladigan bunday lugʻatlarni shakllantirish davr zarurati boʻlib qolmoqda.

Maʼlumot olish, til oʻrganishga yordam berish maqsadida yaratilgan har qanday janr va hajmdagi leksikografik asarga oʻquv lugʻati deyiladi. [Morkovin.1990:72] Oʻquv lugʻatlari hajman kichik, maʼlum bir tartibda soha koʻlami chegaralangan holda boʻladi. Oʻquv lugʻatlari termini rus leksikografiyasida ilk marotaba Polivanovning “Qisqacha ruscha-oʻzbekcha lugʻati”da yozgan kirish soʻzida qoʻllaniladi. Muallif lugʻatni tavsiflar ekan “..lugʻat hajmiga koʻra oʻquv lugʻati tipiga mansub....” deb taʼkidlaydi. Oʻquv lugʻatlarni ilmiy asosda oʻrganish XVII asr boshlarida birinchi ingliz leksikografi S.Jonson, XIX asr boshlarida fransuz tilshunoslari J.Dyubua, K.Dyubua, G. Matore, K.Bak, ispan tilshunosligida Y.Malkil ishlaridan boshlandi. Keyinchalik rus tilshunosligida ham leksikografiyaning bu tarmogʻini takomillashtirish davlat ahamiyatidagi masala sifatida kun tartibiga qoʻyildi. 1966-yilda Moskva davlati universiteti rus tili ilmiy-uslubiy markazi Oʻquv lugʻatchiligi sektori tashkil etildi. 1969-yilda rus tili va adabiyoti oʻqituvchilarining Birinchi xalqaro anjumani oʻtkazilib, unda yaratilgan oʻquv lugʻatlarini moliyalashtirish, nashr ishlari amalga oshirish masalasi koʻrib chiqildi. Pushkin nomidagi rus tili instituti “Oʻquv lugʻatchiligi” sektori vakillari Leningrad, Samarqand, Minsk, Toshkent, Odessa, Kembrij (AQSH), Amerst (AQSH) shaharlarida simpozium va anʼnaviy anjumanlar oʻtkazilib, qator muammolar hal qilindi; mavzuga doir 50 dan ortiq ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi.[8] Rus maktablari uchun oʻquv lugʻatlari yaratishda rus tilshunoslari: P.N.Denison, L.A.Novikov, S. G.Barxudarov,

V.V.Morkovkin va boshqalar sezilarli darajada katta natija ko'rsatishdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yevropa va boshqa davlatlarda o'quv lug'atchiligi borasida katta ishlar qilinayotgan bir paytda biz rus mustamlakasida edik. Afsus, bilan aytish kerakki, o'sha paytda bu mavzuga jiddiy e'tibor berilmadi. Bizning yurtimizdagi rus maktablari uchun o'quv lug'atlari ishlab chiqilgan va nashr etilib ommalashtirilayotgan paytda o'zbek maktablari uchun ham o'quv lug'atlar ishlab chiqilgan, lekin tashabbus kuchaymagan. Vaholanki, umum ittifoq miqyosida o'tkazilgan milliy maktablarda o'qitiladigan rus tili darslari va o'quv lug'atiga bag'ishlangan anjumanning ikkitasi Samarqand va Toshkentda bo'lgan. Anjuman tashkil etilganida, tilshunoslar jonbozlik ko'rsatib, faol ishtirok etilmaganligi, tashabbus bilan chiqilmaganligi bois o'sha davrda bizning o'zbek maktablari uchun o'quv lug'atlari ishlab chiqilmadi va bu muammo haligacha davom etmoqda.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng milliy tilni rivojlantirish uchun ko'plab ishlar amalga oshirildi. Xususan, lug'atchilik sohasida katta siljishlar, o'zgarishlar bo'ldi. Siyosiy, ma'naviy, ijtimoiy jihatdan eskirgan lug'atlar qayta nashr etildi. Ona tili ta'limini isloh qilish harakatlari samarasi o'laroq, ta'lim mazmuni, maqsadi yangilandi : ona tili ta'limi oldidagi asosiy vazifa ijodiy tafakkur sohiblarini yetishtirib chiqarish deb belgilandi. Shundan kelib chiqqan holda umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartida (DTS) ona tili o'qitishning asosiy vositalariga darslik bilan birga lug'atlar ham kiritildi.[1999: 59] DTSda o'quvchilarning darslik bilan ishlash davomida lug'atlar bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirish, fikrni ifodalayotganda so'zlarni ma'nosiga qarab to'g'ri jumla tuza olishi ham inobatga olingan. Xususan, olimlarimiz tomonidan ishlab chiqilgan o'quv lug'atlar: Mengliyev B.M. Bahriddinova B.M. "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" 2007–2009.; O.Shukurov, B.Boymatova "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati" 2007–2009.; Mengliyev B.M. Bahriddinova B.M., Xoliyorov O'. "O'zbek tilining so'z yasalihi o'quv lug'ati" 2008.; To'rayeva U., Shodmonova D. "O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv lug'ati" 2007–2009.; Islomov I. Bobojonov Sh. "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati" 2007–2009.; Xamrayeva Y. "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv lug'ati" 2007–2009.; Mengliyev B. Xudoyberdiyeva M. "O'zbek tili iboralari o'quv lug'ati" 2007–2009.; Nafasov T. Nafasova V. "O'zbek tilining o'quv toponimik lug'ati" 2007.; X.Suvonova G.Turdiyeva "O'zbek tilining shakldosh so'zlar o'quv lug'ati" 2007–2009.; X.Norxo'jayeva "O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv lug'ati"

2006.; Nafasov T. Nafasova V. “O‘zbek tilining talaffuzdosh so‘zlar o‘quv lug‘ati” 2008.[Tursonov, 2021: 388]

Bu lug‘atlar olimlarimiz tomonidan qilingan ishlarning boshlang‘ichi bo‘lib, ammo lug‘atlar to‘liq, mukammal shaklda ishlab chiqilmagan. Ishlab chiqilishi kerak bo‘lgan o‘quv lug‘atlar qatoriga “O‘zbek tilining o‘quv izohli lug‘ati”, “O‘zbek tilining imlo o‘quv lug‘ati” ni ham kiritishimiz kerak. Tuzilgan lug‘atlar maktab o‘quvchilariga yetib bormagan, maktablar lug‘atlar bilan ishlashga tayyor emas, maktab kutubxonalarida o‘quv lug‘atlari bilan ta‘minlanmagan. Professor Baxtiyor Mengliyev o‘rinli ta‘kidlaganidek: “O‘quv lug‘ati zaruriyati haqida ko‘p gapirib yozib kelinmoqda. O‘quv lug‘ati yaratilmas, o‘quvchining stolida ona tilidan uning yoshiga mos ko‘plab o‘quv lug‘atlari turmas, buning uchun o‘quv leksikografiyasi nazariy va amaliy soha sifatida tizimli yo‘lga qo‘yilmas ekan, ona tili ta‘limi o‘zing haqiqiy mohiyatidan begonaligicha qolaveradi”. [Karimova: 268] Darhaqiqat, o‘quv lug‘atlari yaratilishi haqida ko‘p gapirilyapti, lekin amaliyotda hech bir ish qilinmayapti, bu yo‘nalish bo‘yicha tadqiqotlar qilinishi kerak. Lug‘atlarni qayta ishlab chiqib o‘quvchilarga yetkazish, ularda bu kitoblarga bo‘lgan ehtiyojlarni bartaraf qilishimiz kerak. Maktab o‘quvchilarida lug‘atlar bilan ishlash ko‘nikmasini shakllantirish lozim, chunki ularda ko‘nikma ham bilim ham yetarlicha emas, bu lug‘atlar bilan ishlar o‘quvchilarda bu ko‘nikmalarni nafaqat shakllantiradi, bilimlarini rivojlantirishga ham yordam beradi. Yevropa davlatlari o‘quv lug‘atchiligi masalasi bo‘yicha oladigan qo‘ygan maqsadga erishib, lug‘atlarni elektronlashtirish masalalari bilan shug‘ullanmoqdalar. Bizda esa hali bu bosqichlarni bosib o‘tish uchun ancha ishlar qilinishi lozim.

O‘quvchilarning savodxonligi va lug‘atlar bilan ishlash ko‘nikmasini shakllanganligi, eskirgan so‘zlar (arxaizm, tarixiy), yangi (neologizmlar), o‘zlashgan so‘zlar ma‘nolarini to‘g‘ri tahlil etgan holda kerakli vaziyatda ishlata olishi, iboralarni qanday mazmun anglatayotganini ongli ravishda tushunib, matn yoki gapdan to‘g‘ri tahlil qila olishlari qay darajada ekanligi, o‘quv lug‘atlariga ehtiyoj qanchalik zarurligini bilish maqsadida kichik tadqiqot olib bordik. Bu tadqiqot bitiruvchi sinf o‘quvchilarida olib borildi, chunki ularda yuqoridagi barcha ko‘nikma va bilimlar shakllangan bo‘lishi kerakligi, oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihonlarida to‘g‘ri yozish, so‘zlarni ma‘nolarini bilish, iboralar bilan ishlash to‘g‘risidagi savollarga duch kelishadi, shuni inobatga olib, o‘n bir yillik ta‘limda olgan bilimlarini sinab ko‘rish maqsadida tadqiqot bitiruvchi sinflarda o‘tkazildi. Tadqiqotida o‘quvchilarga bir nechta topshiriqlar berildi.

1-topshiriq

1.Lahcha (cho‘g‘), jurat, juziy, muboxasa, mutola, istemol, suiistemol, maxsulot, ganch (xazina), taluqli,

ta'qiqlamoq, taqib etmoq, mudofa, kekaymoq, akilamoq. Ushbu so'zlarni to'g'rilab yozing.

Ushbu topshiriqda o'quvchilarning yozma savodxonligini qay darajada ekanligini tekshirib olindi. O'quvchilarning aksariyati **laxcha** so'zini qanday yozilishini bilmasliklariga, **ganch** va **ganj** paronimlarini bilmasliklari va topshiriqda shu so'zni yozilishini to'g'ri deb belgilaganlariga, kundalik hayotimizda ham ishlatiladigan **akillamoq, kekkaymoq** so'zlarini ham qanday yozilishini bilmasliklariga guvoh bo'lindi. Bu so'zlarni darslikdan olinganligi va ko'p qo'llanadigan bo'lishiga qaramay, o'quvchilar xato qilishmoqda. Quyida bu topshiriqning qanday darajada to'g'ri bajarilganligi foizi diagrammada berilgan.

2. Paronim so'zlarni ma'nosiga qarab to'g'ri joylashtiring.

Burj, burch, azim, azm xiyla, hiyla

1. Quyoshning bir yillik harakati yo'lida joylashgan.....
2. Vatanimiz oldidagi..... kattadir.
3. Behuda qon to'kmoq, yurtni parchalamoqdan.....gunoh yo'q! (Oybek. "Navoiy" romanidan)
4. Anvar Xudoyorxonning oldiga bilan keldi. ("Mehrobdan chayon" romanidan)
5. Bemorning sog'ligi yaxshilandi.
6. Davron bir necha bor dushman iskanjasiga tushgan, biroq dovyuraklik bilan yovga chap berib,..... ishlatib g'olib chiqqan. (T.Rustamov "Mangu jasorat" asaridan)

Paronimlar bilan bog'liq topshiriqda o'quvchilar ko'proq **azim** va **azm** so'zlarini ma'nosini bilmasliklari tufayli xatolikka yo'l qo'yidilar. O'quvchilarning ba'zilari esa **hiyla** va **xiyla** so'zlarini joylashtirishda ikkalasini o'rnini almashtirib qo'yidilar. Bundan kelib chiqadiki, o'quvchilar paronimlarni qanday ma'no anglatishi va qo'llanish vaziyatini bilishmaydi. Topshiriqni bir nafar o'quvchi barcha so'zlarni to'g'ri joylashtirgan. Quyida bu topshiriqning qanday darajada to'g'ri bajarilganligi foizi diagrammada berilgan.

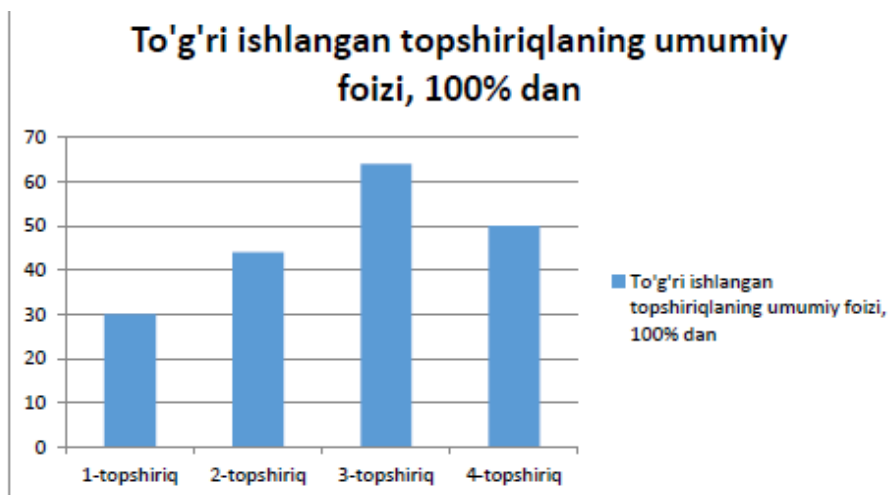
3. Iboralarni ularning ma'nosiga to'g'ri keluvchi so'z birikmalari yoki so'zlar bilan moslashtiring.

Ma'nosi

Iboralar

1. Sichqonning ini ming tanga	a. jahli chiqmoq
2. Ko'zini bo'yamoq	b. tashvishga tushmoq
3. To'nini teskari kiymoq	c. siri fosh bo'lmoq
4. Misi chiqmoq	d. aldamoq
5. Igna ustida o'tirmoq	e. qo'rqmoq

Olib borgan tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, o'quv lug'atlari ishlab chiqilib o'quvchilarni qo'liga yetkazilishi kerak. Taklifimiz shuki, o'n besh yil oldingi ishlab chiqilgan o'quv lug'atlarini qayta ko'rib chiqib, yangidan o'quv lug'atlari yaratish ustida ishlashimiz lozim. Bu kabi lug'atlar bilan ishlash o'quvchilarda erkin fikrlash, fikrlarini yozma va og'zaki to'g'ri bayon qila olish, tafakkurini o'stiribgina qolmay, o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlantiradi, so'z zaxirasini boyitishga xizmat qiladi. So'zlarni o'z o'rnida, vaziyatida qo'llashni o'rgatadi. Professor Baxtiyor Mengliyev ta'kidlaganidek: "O'quvchilar uchun zaruriy lug'atlar yaratilmas ekan, ijodiy tafakkurni rivojlantirish mumkin emas, og'zaki va yozma nutqni o'stirish vositasi bo'lgan joriy darsliklar o'z vazifasini to'liq bajara olmaydi". [Mengliyev, 2009: 5-b] Amaldagi darsliklardagi berilgan lug'atlar o'quvchilar uchun ozlik qiladi, lekin butun boshlik darslikni lug'atlar bilan to'ldirib bo'lmaydi. Darsliklarga qo'shimcha tarzda o'quv lug'atlarini ham yaratilishi o'quvchilarga katta yordam beradi. O'quvchilar kelajakda oliy tashkilot rahbari, olim, iqtisodchi, yurist va boshqa kasb egalari bo'lganlarida ulardan hujjatlarni to'g'ri yozish, ravon gapira olish, o'z fikrini boshqalarga to'g'ri tushuntira olish so'raladi. Bular esa o'quvchilarda maktabda ona tili darslarida o'rgatilishi kerak, shuning uchun darslarda faqat grammatika bilan ishlash emas, o'quvchilarni erkin fikrlashga, so'z boyliklarini oshirishga, fikrlarini to'g'ri ifoda qila olishga o'rgatish bugunda qo'yiladigan asosiy talablardir.

XULOSA

Darslikdagi lug'atlar bilan ishlash mashqlaridagi lug'atlarni ko'rib chiqishni tavsiya etamiz. Tadqiqot o'tkazish jarayonida shuni o'rgandikki, darsliklardagi lug'atlarni berilishida yosh darajasi e'tiborga olinmagan. Ba'zi darsliklarda juda sodda so'zlar berilgan, ba'zi darsliklarda esa juda murakkab so'zlar berilgan. Misol uchun 8-sinf darsligida

matn va lugʻatlar bilan ishlash darslarida oʻquvchilarning tushunishiga murakkab boʻlgan soʻzlarni koʻramiz. 8-sinf darsligining 25-26-darslarida berilgan 65- mashqda **miod, saʼb afor, nesh, resh koʻshish, takbiri fano** kabi murakkab soʻzlar berilgan. Soʻzlar “Lison ut- tayr” kitobida olingan boʻlib 8-sinflar uchun bunday mumtoz matn bilan ishlash ogʻirlik qiladi. Bunday mumtoz matnni tahlil qilishni universitet oʻquvchilari ham qiynalishadi. Lugʻatlarni berishda sinflar darajasiga qaralishi kerak, murakkab soʻz va matnlarni darslikda berilishi oʻquvchilarni ham zeriktiradi ham oʻrganish ishtiyoqini susaytiradi. Oʻquv lugʻatlarini ham shu asosida yosh darajasiga qarab shakllantirish maqsadga muvofiq boʻladi.

REFERENCES:

1. Berdiyeva Shahnoza. Oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishda oʻquv izohli lugʻatlarining ahamiyati. Oʻzbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktikasi masalalari. – Toshkent: ToshDOTAU, 2021. 264-bet.
2. Karimova Gulnoza. Taʼlimiy lugʻatlarini yaratish-davr zarurati. Oʻzbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktikasi masalalari. – Toshkent: ToshDOTAU, 2021. 266-bet.
3. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat yengilmas kuch. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2008. 176-bet.
4. Mengliyev B, Baxriddinova.B. Oʻzbek tilining soʻz tarkibi oʻquv lugʻati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. 5-bet.
5. Морковин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Дисс... док. филол. наук. (в форме научного доклада): –Москва: Институт русского языка им. А.С.Пушкина, 1990. –72 с.
6. Tursunov Jahongir. Taʼlimiy lugʻat yaratish tamoyillari. //Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. –Toshkent, 2021. №1. 388-bet.
7. Umumiy oʻrta taʼlimning davlat taʼlim standarti va oʻquv dasturi. Ona tili. Adabiyot....Taʼlim taraqqiyoti. 1- maxsus son. – Toshkent, 1999.

